

GERŐ ANDRÁS

MÚLT, FÉLMOSOLLYAL
150 ÉVE SZÜLETETT MEG AZ OSZTRÁK–MAGYAR KIEGYEZÉS

Kossuth Lajos 1862-ben írta meg a „Dunai Szövetség” tervezetét. Ebben egy olyan közép-európai állam képét vázolja fel, amely az itt élő népek szabad egyesülésén alapul. Szövetséges államrendszert képzelt el, amely egybefogja a magyarok országát (adott esetben Erdély nélkül), Romániát, Szerbiát, Horvátországot s a Szerbiához csatlakozni akaró tartományokat. A 11 pontból álló tervezet így ér véget: „Egység, egyetértés, testvériség a magyarok, a románok és a szlávok között! – Íme, ez az én legforróbb vágyam, íme, legőszintébb tanácsom, íme, a mosolygó jövő mindezen népek számára!”¹

A Kossuth-féle elgondolás csekély támogatásban részesült – a magyar politikai elit egyértelműen elutasította. Nem lett belőle semmi.

Aurel Popovici 1906-ban kidolgozott egy tervezetet, amely a „Nagy-ausztriai Egyesült Államokról” szól.² Ebben a föderális államban tizenegy egység jöhetett volna létre (Erdély itt is önállóan szerepel). A trónörökös Ferenc Ferdinánd köréhez tartozó szerző elképzelésében Magyarország csak azokra a területekre terjedt volna ki, ahol a magyarok vannak többségben. Így a történelmi államhoz képest egy jóval kisebb szövetségi állam lett volna az általa Magyarországnak hívott terület.

A Popovici-féle elgondolást a trónörökös támogatta, a magyar politikai elit nem. A trónörökös 1914-ben meggyilkolták, így soha nem tudjuk meg, mit tett volna, ha ő lesz a császár-király.

A tervezetből nem lett semmi.

Ezzel szemben 1867-ben létrejött egy olyan kiegyezés,³ amelynek eredményét úgy hívjuk: Osztrák–Magyar Monarchia.

A Monarchia 1918-ig állt fenn, s mindenfajta egyéb elképzeléssel szemben ez maga volt a realitás. Annyira reális volt, hogy 1871-ben a magyar politikai elitnek sikerült megakadályoznia kétcentrumú (Bécs–Budapest) államalakulat háromcentrumúvá (Bécs–Budapest–Prága) való átalakulását.

¹ A Dunai Szövetség terve. Marco Antonio Canini Kossuth nevében fogalmazott, utóbbi által jóváhagyott és aláírt összefoglalója kettejük megbeszéléséről = *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, szerk. PAJKOSSY Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 437.

² Aurel POPOVICI: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*, Leipzig, 1906. Már a világháborús vereség tudatában, 1918 őszén jelent meg Jászi Oszkár *A monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című könyve (Új Magyarország Rt., Budapest, 1918). Jászi egy demokratikus, föderatív államot vizionál, amelynek tagjai: Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehország, valamint Illyria néven egy délszláv államalakulat. A történelmi Magyarországot Jászi nem kívánja föderatív módon átalakítani. 1918-ban – Jászi munkáját fél évvel megelőzően – jelent meg az osztrák szociáldemokrata, Karl Renner föderatív átalakítási terveze Ausztriára vonatkozólag: Karl RENNER: *Das Selbstbestimmungsrecht des Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich*, Leipzig–Wien, 1918. Ezekből az elképzelésekből sem lett semmi.

³ 1867. évi XII. törvénycikk = *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 468–476.

Az egykori politikai hatalmi realitásból azonban ma már semmi nincs. Nincs Habsburg-birodalom, nincs történelmi Magyarország, sőt már azoknak az államoknak egy része sincsen meg, amelyek a Habsburg-birodalom romjain létrejöttek (Csehszlovákia, Jugoszlávia). Ma a térségben még monarchikus államforma sem létezik.

Úgy tűnik, hogy az egykor nem realizált elképzelések és a hatalmi struktúráként létrejött gyakorlat is a múlt ködébe vész. Mindannyian – Krúdy Gyula kifejezésével élve – „a tegnapok ködlovagjaivá”⁴ váltak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia kora tehát olyan, mint Atlantiszé, az elsüllyedt világé.

Másrészt az egykor volt Habsburg-birodalom utolsó létformája sokágú módon ér bele az egykoron egy államalakulatba tartozott népek-nemzetek életébe, s épp ezért egyáltalán nem olyan, mint Atlantisz. Pont ellenkezőleg: örökségünk, továbbá mindennapjaink része. Egyszerre két igazságunk is van: a Monarchia meghalt, a Monarchia öröksége él.

Itt és most én az örökségről, vagy legalábbis annak kis szeletéről írok.

Polgárosodás

Ami az örökség szempontjából a legfontosabb: a Monarchia, a kiegyezés kora a polgárosodás, a civilizatorikus megújulás időszaka volt.⁵ Értsük ezt úgy, hogy az emberek élete megváltozott, s amit a mindennapi életben egyszerűen modernitásnak hívunk, egyre többek számára a lét mind meghatározóbb része lett. Lett oktatási rendszer és népiskolai törvény; épültek kórházak és lett járványügyi intézményrendszer; lett vezetékes víz és fürdőszoba; lett virágzó színházi kultusz és vibráló erejű modern művészet; lett újsütetű nagyvárosiasság és sajtósza-badság; lett vasúthálózat és női továbbtanulás.

Ami lett, az valamihez képest lett. Ami lett, az vált a kor fő tendenciájává. A tendencia pedig az lett, hogy a térség egésze – belső ütemeltérésekkel s nem egyenlő mértékben – egyre inkább hasonult ahhoz az Európához, amit a kor gondolkodói mértékadónak tekintettek. A Monarchia kora volt, lett a civilizatorikus áttérés.

A civilizációs változásoknak keretet és tartalmat adott mindaz, amit összefoglalóan a polgári életforma kialakulásának és társadalmi rögzülésének, normává válásának nevezhetünk. S mivel a polgári életforma az élet majd’ minden területét átfogta, ezért köznapi jelenléte mindenki számára nyilvánvaló volt. A szakmunkás éppúgy kalapban és nem egy esetben óralánccal dolgozott az üzemben, mint a banki tisztviselő; a borjúbécsit a szegényebbek csak vasárnapi húsnak hívták – merthogy csak vasárnap jutott az asztalra, de akkor viszont ott volt a helye. Mindenki tudta, hogy a polgári létformának része a munkaszünet, s persze nem mindenkinek jutott ki a szabadság ilyesféle fogalmából. De normának tekintették és törekedtek rá. S persze egyre többen gondolták úgy, hogy a polgárnak illik sétálnia, süteményt ennie, kávéházba betérnie.

⁴ KRÚDY Gyula: *A tegnapok ködlovagjai*, Tevan, Budapest, 1925.

⁵ A Habsburg-birodalom szakirodalmi elképesztően nagy. A legfrissebb összefoglaló is jelentős terjedelemben foglalkozik az Osztrák–Magyar Monarchia időszakával: PIETER M. JUDSON: *The Habsburg Empire. A New History*, Belknap, Cambridge, 2016.

A civilizációs áttörés, a polgári életforma rögzülése egy viszonylag hosszú békekor körülményei között következett be. Röviden ezt úgy lehetne mondani: a nagy változások közegét a konszolidáció, a konszolidáltságra való törekvés adta. Ennek része volt az állam korszerűsödése, a kor normái szerinti professzionális bürokrácia kialakulása, az állam nagyjából kalkulálható működése. Ami Nagy-Britannia esetében talán természetes, az Közép-Európa esetében nagyrészt a csoda kategóriájának határait súrolta. A változás komfortossága, a béke és konszolidáció együttes jelenléte az emlékezet nosztalgikusságára ösztönöz.⁶

Amióta a polgárosodás folyamata elindult, azóta sokan nem tudatosították, hogy ennek a tendenciának nincs alternatívája. Voltak, akik a 20. század első felében úgy gondolták, hogy igent mondanak a polgárosodásra, de állami segédlettel ki akarnak zárni belőle egy-egy meghatározott embercsoportot. Voltak, akik Magyarországon a 20. század második felében az egész polgárosodást és polgárságot meg akarták szüntetni – ők modernizálni akartak polgárok nélkül.

Ma már talán mindenki számára egészen egyértelmű, hogy a polgárosodás alternatívátlan. Történelmileg alternatívája a polgárosodás minőségének van; annak, hogy a társadalomban mennyire tud diffúz, azaz szétáramló módon működni. Jószerevel mai társadalmi érvényességű vitáink is ekörül folynak. Általában nem akörül van nézeteltérés, hogy a polgárosodás minél szétáramlóbb legyen, hanem inkább az eszközök, a módszerek, a politikai alkalmasság tekintetében. A magyar reformkor kidolgozott polgárosodási alternatívákat, amelyeket 1848-ban törvényekben realizált. Az 1849-ben uralomra jutott abszolútizmus a maga módján már polgárosítani akart, de a fő tendenciaként bekövetkező polgárosodási folyamat a kiegyezés, a Monarchia korára tehető. Az elképzelésekből a Monarchia kora teremtett gazdasági, társadalmi és mentális realitást.

Jelenleg más körülmények között, más feltételekkel csak folytatunk valamit.

Jó mutatója ennek az a „hardware”, amit a Monarchia, a kiegyezés kora ránk hagyott. Épített környezetünk, civilizációs örökségünk (vasút, csatornarendszer, kórházak stb.) mind olyan, amivel nap mint nap élünk, használjuk, beépült mindennapjainkba. Ez az épített környezet arra is alkalmas, hogy a polgárelenes időszak elmúltával az utóbbi negyed évszázadban polgári módon revitalizálódjon. Példának okáért a magyar Parlament épülete újra betölti eredeti funkcióját, a Sándor-palota újra államhatalmi hely, a vidéki városházák közgyűlési termében újra aktív élet zajlik. Budapest újra vitális város lett – rákerült Európa és a világ polgári térképére. Mindazt fel tudja kínálni, amit az országunknál szerencsésebb államok fővárosai.

A „hardware”-ről sokat tudunk, de kevésbé ismerjük a kiegyezés korából ránk hagyott örökség „software” részét; pontosabban szólva azokat a lágyabb felületeket, amelyek egyfajta kultúrantropológiai jellegzetességként is felfoghatók.

⁶ Vö. Stefan ZWEIG: *A tegnap világa*, Európa, Budapest, 1981. Persze a realistább hangra is találunk példát: Joseph ROTH: *Radetzky-induló*, Európa, Budapest, 1957.

Közép-Európa

Sokan, sokfélét értenek Közép-Európa alatt. Mióta elkezdtek a fogalmat használni szélesebb körben – s ez a folyamat a 19. század első felétől indul, majd a század végére, a 20. század végére teljesedett be –, eltérő értelmezések tapadtak hozzá. A kifejezés történetében benne van a német expanzió, s általában a dominancia igénye éppúgy, mint a kereszténység ortodox változatától való elhatárolódás mozzanata. De ott bujkál benne az is, hogy van Európának egy olyan régiója, amely nem egyenlő a Nyugattal, de nem is ugyanolyan, mint Kelet-Európa vagy éppen a Balkán.⁷

A fogalom a közép-európai rendszerváltozásokat követő ún. „tranzitológiai” irodalomban is megjelent. 1990 után többször használták a „köztes Európa” (*Europe in between*) kifejezést. Valami, ami kettő között egy harmadikra utal.⁸

Közép-Európa saját arca, saját története nem az egyes nemzetek története, nem egyenlő az egyes nemzetek külön kultúrájával, de nem is ugyanaz, mint egész Európa története, kultúrája. Közép-Európa fogalma történetileg leginkább egy olyan birodalom formájában fejeződött ki, ami évszázadokon át némileg változó hatásokkal magában foglalta azt a térséget, amely a német, az orosz és a török birodalom közé ékelődött. S ez nem volt más, mint a Habsburg-monarchia, illetve utolsó létformája: az Osztrák–Magyar Monarchia.⁹ Ez a közös történet kerete.

De itt rögtön el is jutunk az örökség egyik legfontosabb, napjainkban is élő eleméhez, ami egyben a Habsburg-birodalom belső problémája volt.

A birodalom nemzetek feletti intenciót hordozott – pont úgy, mint most az Európai Unió. Másfelől pedig azzal a folyamattal szembesült, amit nemzetállami aspirációnak hívhatunk. Az itt élő népek – a 19. század elejétől kezdve, de az Osztrák–Magyar Monarchiában kiteljesedően – eltérő ütemben, eltérő intenzitással arra törekedtek, hogy saját nemzeti területeket (esetleg államokat) hozzanak létre. Ezt jobb híján hívom *nemzetállami aspirációnak*, hiszen valójában itt olyan törekvésekről volt szó, amelyekbe az is beleértődött, hogy egy-egy adott nemzet, illetve nemzetiség dominanciája alatt jelentős nemzeti kisebbségek éljenek.

A két tendencia – a szupranacionális és a nemzeti – erős konfliktusmezőt hozott létre és a 19. század második felében már strukturális feszültségeket okozott. Sokan úgy vélték, hogy a Habsburg-birodalom főként ebbe rokkant bele.

A nemzetek felettség intézményesültsége és a nemzetállami aspirációk együttes jelenléte mindig konfliktusforrás. Az volt, és az is maradt.

Európa ma önmagát úgy fogalmazza meg: „Egység a sokféleségben”, ez az Európai Unió jelszava. A sokféleség természetesen arra a történelmileg kialakult kaleidoszkópra vonatkozik,

⁷ Közép-Európa mint német expanziós célterület Friedrich Naumann munkásságában jelent meg igen markánsan. A kérdést feldolgozza IRINYI Károly: *A Naumann-féle „Mitteleuropa-tervezet” és a magyar politikai közvélemény*, Akadémiai, Budapest, 1963. A behatárolásra példa: JÁSZI Oszkár: *Középeurópa*, Huszadik Század 1916/1. A Közép-Európa-problematika történeti értelmezését adja SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Magvető, Budapest, 1983. (Szücs is használja a „köztes Európa” kifejezést.)

⁸ Volt olyan is – mint Jacques Rupnik –, aki inkább a „másik Európa” szófordulatot használta.

⁹ Hasonló a felfogása Claudio Magrisnak is, lásd Claudio MAGRIS: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*, Európa, Budapest, 1988.

amit a nemzeti kultúrák és a társadalmi szubkultúrák jelentenek. Az egység pedig annyit tesz, hogy ezek a nemzetek politikai szinten egyforma alapelveket vallanak, amelyeknek kulcsszava az együttműködés, az egyenjogúság, a tolerancia, az emberi jogok tisztelete és a demokratikus alapértékek respektálása.

Az új Európa szándéka szerint univerzális, de szekuláris és demokratikus intenciójú. Ez azt jelenti, hogy a különbözőségeket tudomásul veszi, és – legalábbis egyelőre – nem fojtja el az eltérések, a regionalitások kulturális világát. Őszintén szólva nem is igen tehet mást. A keresztény univerzalizmus ugyanis széttört: a szekularizáció, a modernitás, a nemzeti kultúrák és identitások létrejötte s persze a polgári fejlődéssel együttjáró individualizáció nem írható felül semmilyen erőltetett, központilag preferált normával. Európának nincs más lehetősége, mint az, hogy tudomásul vegye a paradoxont: a különböző népek adják, adhatják egységét, egységének garanciáját.

Ez az új Európa nem tudja és nem is akarja elkerülni a múltat, az eltérő történeteket. Az eltérő történetek pedig eltérő kulturális hangsúlyokat, eltérő attitűdöket jelentenek.

Másfelől viszont – részben az unióban és részben az unión kívül is – azt látjuk, hogy egy 19. században induló nemzetállami folyamat végpontjához érkezünk. Még hozzá abban az értelemben, hogy a nemzeti államok kialakulása most teljesezett ki. (Amikor a nemzetállam kifejezést használom, akkor – ismétlem – nem feltétlenül nemzetileg homogén politikai struktúrákra gondolok, hanem nemzeti dominanciájú államokra.)

A volt szovjet birodalom területén az 1990-es években sorra-rendre jöttek létre a nemzetállamok – ebbe a sorba illeszkedik a 17. század óta először újból tartósan független státusszal bíró Ukrajna is. Legalább ilyen sodró erejű a folyamat a volt Jugoszlávia és a Balkán tekintetében is. Most már ott tartunk, hogy a tökéletesen szétdarabolódott Jugoszlávia utódállamai sorába egy második albán állam, Koszovó is bekerült. Természetesen ez a folyamat a ma már az Európai Unió keretébe tartozó egykori Csehszlovákia esetében is lezajlott. Most már egyébként két román államot is számon tarthatunk: az egyiket az unión belül, a másikat – Moldáviát – az unión kívül.

Az említett nemzetállamok természetesen egy erős nacionalista energiátöbblettel jöttek és jönnek létre, már csak azért is, mert a nemzetállam létrehozásához elengedhetetlen a sok esetben intoleráns nemzeti gondolat jelenléte. Jól példázza ezt a volt Jugoszlávia esete, ahol az ott élő népek nacionalizmusa extrém és embertelen formákat öltött önmaga érvényesítésekor. Ezt közönségesen polgárháborúnak hívjuk, ami Európában az 1990-es évek egészét beárnyékolta.

Mindez azzal jár, hogy ezen államok esetében ugyan szükséges lenne a regionális együttműködés, a tolerancia, az egység a sokféleségben, valójában azonban mindenki mindenkit utál, mindenki a másikkal szemben próbálja meg önmagát meghatározni.

Úgy látom tehát, hogy van egy európai uniós gondolkodás és gyakorlat. Részben vele szemben pedig van egy olyan, még a Monarchia korából öröklött érzelmi és történelmivé vált realitás, aminek köszönő viszonya sincsen az Európai Unió világával. Van egy nemzetek feletti nyelv és gondolkodás, s van egy nemzeti önérdéket kiteljesítő tényleges történelmi folyamat.

S ha valami, akkor ez is a Monarchia történelmi örökségének mai továbbélése.

Tömegkulturális normavilág

A kultúrák egymás mellett élése és keveredése – ez Közép-Európa egyik legfontosabb jellemzője. Mondhatnám úgy is: Közép-Európa multietnikus és multikulturális.

Az egymás mellett élés azt jelentette, hogy mindenki követte, követhette saját vallási, a vallásból derivált kulturális, illetve nemzeti normáit. Annak ellenére, hogy a Habsburg-monarchia megvalósította az emberek és eszmék szabad áramlásának gyakorlatát, nem volt a 20. századi értelemben vett tényleges belső kolonializáció; egyetlen népcsoport és vallás sem tudta rákényszeríteni a maga nyelvét és normáit a másokra. Ez persze inkább eredmény, mintsem adottság volt, hiszen a megelőző évszázadokban lejátszott reformációs és ellenreformációs küzdelmek nyugvópontra jutottak; bekövetkezett az állam és az egyház szétválasztásának liberális áttörése; számtalan esetben kiderült, hogy a szándékolt erőszakos asszimilálás nem működik.

A keveredés is bekövetkezett, méghozzá a városiasodás, a nagyvárossá válás keretei között. A 19–20. század fordulójára Bécs és Budapest igazi kulturális olvasztótégellyé vált;¹⁰ a Monarchia különböző területeiről beáramló népesség idomult egymáshoz, adott esetben kulturális identitást váltott. Németből magyar lett, erősen vallásosból szekularizált gondolkodóvá vált, vagy éppen csehből németté változott.

Mindez nem feledtethette azt, hogy az eltérő nemzeti, vallási, illetve kulturális identitások sok esetben egymás ellenében defináltak magukat, s így mindig jelen lehetett a másik idegeniségének, gyűlöletének, lekezelésének mozzanata.

Mert minden civilizatorikus változás, minden polgárosodás, minden konszolidáltság mellett a Habsburg-birodalomban nagyjából-egészében ekkorra mindenki mindenkit utált. Minden mögött ott állt a „nem szeretem” érzete. A különféle nemzeti mozgalmak – az emlékezetre tartós hatással – egyaránt arra panaszkodtak, hogy a másik elnyomja őket. Történelmi hőskéket kreáltak, s ezek a hősök általában a szomszédal szembeni hősök. S persze a szomszéd ugyanígy cselekedett. A hősök – hőseink, hőseik – szemüvegén keresztül nézett világ pedig már nagyon is megosztó – pont úgy, és annyira, ami ahhoz kell, hogy az emlékezet önazonosságá váljék.

A birodalom ideális táptalaj volt az előítéletesség számára is. Metternich, aki a Habsburg-birodalom kancellárja, államminisztere volt a 19. század első felében, azt mondta: a Balkán a Rennwegnél kezdődik. Az ő világképében tehát minden, ami Béctől, illetve az ő lakóhelyétől keletre volt, kulturálisan alacsonyabbrendűként stigmatizálódott. S ez a nyugatról kelet felé tartó lekezelési hullám a nemzeti kultúrákat is áthatotta. A cseh némileg lekezelte a szlovákokot, a magyar a román, a horvát a szerbet, az asszimilált zsidó a galíciai zsidót.

A kulturális identitás egy részének egymás ellenében való megfogalmazása: ez is a Monarchia-örökség egyik, sokszor ma is velünk élő sajátossága. Az egymás mellett élés, a keveredés és az előítéletes lekezelésre épülő gyűlölködés egyidejűsége beépült Közép-Európa mentális kultúrájába.

¹⁰ Lásd erről Carl E. SCHORSKE: *Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture*, Vintage Books, New York, 1981; HANÁK Péter: *A Kert és a Műhely*, Balassi, Budapest, 1999.

A harmónia és a diszharmonia keveréke egészen furcsa felismerésekre és látásmódra ösztönzött.

Az emberek egykoron egy olyan államban éltek, amely stabil intézményes kereteket biztosított, többé-kevésbé kiszámítható viszonyokat és értékálló pénzt teremtett, s mindeközben senki sem érezte igazán a sajátjának. Ha megkaparták az úgynevezett osztrákot, kibukkant alóla a német. Ha németnek tekintették, akkor kiderült: mégsem német, hanem osztrák. A birodalom nagy és bürokratikus volt, de mindenki tudta, hogy a rend és a *slamperei* együtt él. A rend mögött ott volt a rendtelenség, ám a rendtelenségnek mindig gátat szabott a rend. Nem véletlen, hogy Max Weber bürokráciaelmélete Németországban és nem a Monarchiában született. A magyarok – a dualista szerkezetből adódóan – uralkodó helyzetben voltak, de mindig elégedetlenkedtek. Ferenc Józsefet szolgálták és ellenfelének, az 1848/49-es szabadságharc vezetőjének, Kossuthnak hódoltak, neki teremtettek kultuszt. A csehek és a német-osztrákok viaskodtak, de tudták: gazdasági fejlettségük jórészt összeczártságuknak köszönhető.

A másik lekezelése, utálat, a kétélkűségek halmaza abszolút beépült az itt élő népek kultúrájába. Olyannyira, hogy a rendszerváltozások utáni szabad választások bekövetkeztével politikai energetizáló erőként is felhasználhatóak, s térségünk politikusai élnek is vele. Persze, mint minden jelenség, ez sem határtalan, de létező, politikailag hasznosítható. S ami hasznosítható, az így vagy úgy hasznosul is.

A Habsburg-monarchia alapvető kulturális normájává vált az, hogy semmi sem az, mint aminek látszik. Karl Kraus *Az emberiség végnapjai* című művében¹¹ felemlíti, hogy az innen kivándorolni akaróval kitöltettek egy kérdőívet, amin szerepet az a kérdés, hogy miért akar az illető kivándorolni. Kraus szerint a helyénvaló kérdés az lett volna: miért akar itt maradni. De Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regénye¹² éppúgy tükrözi ezt a jelenséget, mint a sokkal komorabb képet sugárzó Franz Kafka alkotásai.

A „semmi sem az, mint aminek látszik” élménye máig ható erővel ösztönözte a térség kulturális produkcióját. A jelenségre adekvát reakció volt az irónia – az, ami látószöveget és értelmet adott az abszurdnak, az értelmetlennek. Jaroslav Hašek világszemlélete alapján az idiotizmust csak idiotizmussal lehet túlélni.¹³ A közép-európai nagybetűs HÜLYE – Švejk – az egész térség szimbolikus alakjává vált, noha a csehek joggal érzik magukénak. De más formában az irónia jelen van a magyar Mikszáth Kálmán műveiben épp úgy, mint az osztrák Arthur Schnitzler alkotásaiban. S mivelhogy a térség későbbi története sem cáfolt rá a „semmi sem az, mint aminek látszik” közép-európai alaptételére, ezért a cseh filmrendező Jiří Menzel, vagy a magyar író Örkény István és a lengyel Sławomir Mrożek már egy tradíció folytatóiként jelentek meg.

S persze adódott egy másik kulturális következtetés is. Ha amúgy is a látszat uralma érvényesül, akkor tegyük teljessé azt: esztétizáljuk a látszatot. A belső feszültségektől terhelt

¹¹ Karl KRAUS: *Az emberiség végnapjai*, Európa, Budapest, 1977.

¹² Robert MUSIL: *A tulajdonságok nélküli ember*, Európa, Budapest, 1977.

¹³ Hašeket elsősorban a *Švejk* tette ismertté. A figurát már 1912-ben kitalálta, de a derék katona kalandjait bemutató könyv 1923-ban jelent meg. Kevésbé tudott, hogy Hašek már 1906-ban a politikai idiotizmus prófétája volt, hiszen ekkor alapította „a törvény keretein belül mérsékelten haladó pártot”. Ezzel kapcsolatos írásait tartalmazza: Jaroslav HAŠEK: *Szemelvények a törvény keretein belül mérsékelten haladó párt történetéből*, Glória Kiadó és Švejk Társaság, Budapest, 2002.

birodalmat építészetileg reprezentáló nagytehetségű építészekről származó alkotások a klaszszicizálást idézték. Hatalmas középületek jöttek létre – az épületek nagysága sokszor fordított arányban állt a benne lakó intézmények tényleges súlyával, mint ahogy azt a magyar Parlament épülete példázza.¹⁴ Prága 18. századi intimitásán ez az elgondolás kevésbé hagyott nyomot, mert nem volt főváros. Bécs és Budapest azonban hűen reprezentálja a látszat esztétizálásának kultúráját. A magánépítkezések – ha lehet – még inkább kiteljesítették ezt a vonulatot. A nagy polgári bérházak homlokzata gipszatlaszokkal népesült be. A szecesszió és art nouveau már a lázadást tükrözte: a látszat esztétikumát egy más látszat esztétikumával kívánta kiváltani.

A látszat világának harmonizálása a zenében is megjelent, méghozzá nagyszerű minőségű szerzők kiváló műveiben. Az andalító keringő, csárdás és polka kultusza – többek között – ifj. Johann Strauss zenéjében öltött testet. Általa fényesedett a Monarchia. S természetesen ott volt az operett is, amely szintén világszínvonalú produkciókat eredményezett. Ha Kálmán Imre leghíresebb – s azóta is sikeres – operettjét, a *Csárdáskirálynőt*¹⁵ hallgatjuk, nézzük, akkor úgy érezhetjük: a fantasztikus dallamvilág, a társadalmi különbségeket átívelő szűzsé és a happy end az életben csak a szépségre és az optimizmusra ad okot. Ha azt is tudjuk, hogy a darabot 1915-ben mutatták be Bécsben és 1916-ban Budapesten, akkor azért nem mentesülünk a kontextualizálás kényszere alól, hiszen akkoriban már tömegével feküdtek a csukaszürke egyenruhába bújtatott katonák holtteste az I. világháború csatamezőin.

A keringők és az operett világa napjaink kultúrájának is jellegzetes része – népszerűségükön nem fog az idő.

Mindez arra utal, hogy az itt élők továbbra is szeretik a látszatot és annak esztétizálását. Vélhetően azért, mert a jelen e tekintetben nem túlzottan különbözik a múlttól.

A közép-európai multietnicitás, multikulturalizmus tömegkulturális együttéléses modellje leginkább az étkezési kultúrában érvényesült. Mondhatnánk: itt találunk példákat az erőszak nélküli belső gyarmatosításra éppúgy, mint a hősie ellenállásra. Az olasz ideából származó, de nevében már Bécsre idéző „Wiener Schnitzel” a Monarchiát – azaz Közép-Európát – meghódította. Sőt: szétsugárzó ereje oly nagy volt, hogy hatalma túlterjedt a Monarchia határain s még az Újvilágba, Amerikába is elért. Ha a Monarchia nem is, a Wiener Schnitzel gyarmatosította a világ jelentős részét. A magyar gulyás is széleskörű expanzióba kezdett. Szinte minden-hova eljutott: talán a gulyás története a legsikeresebb magyar történet. S ha ez az állítás igaz, akkor ez implicit vélemény a magyar történelem sikeregyenléről. A cseh knédli viszont hősieen ellenállt, nem adta meg magát, noha nem is terjeszkedett. Ezzel szemben a cseh sör (osztrák kollégájával egyetemben) leigázta a borhoz szokott magyar lelkeket – népi itallá vált. A pálinka, a snapsz, a cujka, a vodka, a sligovica, a borovicska és a pesachovka viszont méltóságteljesen őrizte a pluralizmust – nem nőttek egymás rovására, s mindegyik adott arra, hogy helyzete megingathatatlan legyen. (Egyébként ez is arról szól, hogy semmi sem az, mint aminek látszik, hiszen azt hihetjük: hét különféle itallal van dolgunk, pedig valójában csak a

¹⁴ MORAVÁNSZKY Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*, Corvina, Budapest, 1988; Uő.: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében*, Vince, Budapest, 1998.

¹⁵ A *Csárdáskirálynő* történetéről: GERÓ András – HARGITAI Dorottya – GAJDÓ Tamás: *A Csárdáskirálynő. Egy monarchikum története*, Habsburg Történelmi Intézet – Pannonica, Budapest, 2006.

töménytet isszuk.) A polgári életforma kommunizmus utáni reinkarnációjának pedig szerves részét adja a kávéházak feltámadása.¹⁶

Ma, éppen továbbélésük okán, sokan többnek gondolják a politikum alatti, életmód-normaként létezett tömegkulturális – közös, de nem mindig integráló – elemek szerepét, mint azok egykoron az emberek tudatában jelen voltak. Lehet, hogy igazuk van.

Unió előkép

A Monarchia megelőlegezte az Európai Unió gazdasági szemléletét és rendszerét.

Az egységes pénz valóság volt, s volt abban valami impresszív, hogy Lembergben és Innsbruckban, Karlovy Varyban és Opatijában ugyanazzal a pénzzel lehetett fizetni. (A történelmi fejlődés eredményeképpen, az emberi tökéletesedés nagyobb öröme ez ma nincs így. Ma – a fenti példában szereplő helyeken – grivnában, euróban, koronában és kunában lehet fizetni. Egy helyett négy a pénz.) A munkavállalásnak nem volt akadály – a munkavállalók dolgát a rendszer nem nehezítette. A belső piac szabad volt, ami annyit tesz, hogy semmiféle vám nem terhelte az árut. A magyar Ganz éppúgy szabadon szállíthatott, mint a cseh Skoda vagy éppen az osztrák Steyr.¹⁷ Ez persze azt is jelentette, hogy a munka kultúrája is szabadon áramlott. Német és cseh szakmunkások vitték szerte a maguk kultúráját, tették általánossá azt, ami a szakmunkáslét szakmai és életvitelbeli normativitását jelentette. Ahova nem jutottak el, ott a szakmunkás kalap helyett már csak sapkát viselt. A Monarchia kalapos munkásmozgalmáraitól keletre már csak a sapkás Leninnek maradt hely.¹⁸

A gazdaság fejlettségi szintje azonban nagyon is különbözött. Csehország közép-európai vezető szerepét csak a szocializmusban vesztette el, ekkor előzte meg a mai Ausztria, amely addig mögötte volt. De a felzárkózás általános volt, noha egyenlőtlen. S nagyon úgy tűnik, hogy az akkor létrejött gazdasági erőviszonyrendszer előbb-utóbb, némi módosulással a 21. században is reinkarnálódik. A szocializmus homogenizáló világa után újból előkerülnek a már eltűntnek képzelt különbségek.

Amiben a Monarchia bizonyosan nem volt az unió előképe, az a politikai szerkezet egésze. Míg a gazdasági kiegyezés¹⁹ tízévente újratárgyalható volt, s így a rendszer a gazdasági teherviselés tekintetében vitáktól nem mentes önkorrektcióra volt képes, addig a politikai kiegyezés törvényesen felmondhatatlan volt, s önkorrektcióra képtelennek bizonyult. A birodalom szerkezetének egésze rugalmatlan volt. Ezért a német nyelvűeken és a magyarokon kívül mindegyik nemzetiség – legalábbis kollektív szinten – azt érezhette, hogy nemigen tud beleszólni az Osztrák–Magyar Monarchia ügyeibe. Utólag is jó néhányan vélik úgy, hogy ez a rugalmatlanság volt a birodalom egyik legfőbb és gyógyíthatatlan betegsége, hiszen a század-

¹⁶ *Budapest, a kávéváros*, Budapesti Negyed 12–13. (1996. nyár–ősz).

¹⁷ Lásd erről David F. GOOD: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1984, 162–256.

¹⁸ GERŐ András – JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Emőke: *Volt egyszer egy Magyarország / Once upon a time in Hungary*, Magyar Nemzeti Múzeum / Hungarian National Museum, Budapest, 1996.

¹⁹ 1867. évi XIV., XV. és XVI. törvénycikk = *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 486–494.

fordulón már jól kitapintható volt a szerkezeti változások kényszere. (Nem véletlen, hogy a trónörökös föderációs átalakításban gondolkozott.)

A politikai önkorrekcióna való képtelenség Magyarországon a belső viszonyok tekintetében is tetet öltött. A magyar politikai elit, belemerevülve a rugalmatlanságba, képtelen volt érdemi reform-választ adni az agrár- és munkáskérdésre és az ország nemzetiségi problémáira. A választójog kiterjesztését is húzták-halasztották, s csak az Osztrák–Magyar Monarchia bukása előtt pár héttel voltak képesek saját addigi alapállásukat módosítani. Mindeközben a rendszer elitje joggal volt büszke arra, hogy a napi politikai lét részét képezték a liberális szabadságjogok.

Az Európai Unió és benne Magyarország egész politikai rendszerét az önkorrekcióna való képesség jegyében alakította ki – ezért lehetséges politikai váltógazdaság, ezért lehetségesek a jelentősebb reformok, ezért nem lehetetlen az eltérő nemzeti érdekek kompromisszumos érvényesítése.

Tehát amíg a Monarchia gazdaságilag az uniós tagállamok számára egyfajta előkép s némelyeknek a történelem által megszakított folytatás, addig politikailag nem előkép és nem folytatás.

Illúziók kultúrája

Közép-Európa a 20. századra Európa és a világ egyik „legforróbb” térsége lett. A század két világháborújából éppen kettő itt tört ki. A Monarchia déli peremén történt az a merénylet, amely az I. háborúra formális okot szolgáltatott. A II. világháború a német–lengyel határon indult, azzal súlyosbítva a tényt, hogy közvetlen előzményei is Közép-Európáról szóltak: Ausztria megszállására, illetve a Harmadik Birodalomhoz csatolására és Csehszlovákia felदारabolására gondolok. Mindez azt tanúsítja, hogy a térség képes vészterhes feszültségeket termelni, hordozni; alkalmas arra, hogy önmagán túlmutató konfliktusokat teremtsen. Igaz, ez máshol is előfordult, de mégsem vezetett világháborúhoz. S itt tört ki a II. háború utáni Európa legkegyetlenebb és legvéresebb konfliktusa is: a délszláv háború.

Itt persze újból visszajutunk ahhoz az alapvető kulturális örökséghez, hogy semmi nem az, aminek látszik. Merthogy ebből nem csak az irónia vagy éppen a látszat esztétizálásának sokágú problematikája fakad. Más is adódik belőle. Nevezetesen: az illúziókra való hajlam, illetve az, hogy sokszor nehéz megállapítani a látszat és az úgynevezett valóság közti különbséget. S ha illúziókat kergetünk, vagy nagyon is téves ítéleteket hozunk, akkor bizony minden szörnyűség és szerencsétlenség bekövetkezhet.

A látszat és az illúziók politikai kultúrája bizonyos értelemben egyik leglényegesebb és legveszélyesebb politikai kulturális örökségünk. Létének legbiztosabb jele, hogy térségünkben bevett gyakorlat: másnak, többnek képzelni magunkat, mint akik/amik vagyunk. A német náci nem bíztak az Anschlussról szóló népszavazás eredményében, és bevonultak Ausztriába. Majd megtartották a népszavazást, és fölényesen megnyerték úgy, hogy a szociáldemokraták is támogatták a csatlakozást. Mert senki nem tudta azt, hogy mi is az az Ausztria, mi is – illetve mennyi – az az osztrák. A két háború közti, tenger nélküli Magyarországot egy olyan

tengernagy vezette, aki hatalmi politikát csinált az irrealitásból, a történelmi Nagy-Magyarország visszaállításából. Ráadásul Lengyelországot olyanok irányították, akik az őket nemsokára lerohanókkal vettek részt Csehszlovákia feldarabolásában. A horvátok és a szerbek addig bizonygatták a másikkal szembeni erejüket, amíg mindkettőjüket megszállta egy harmadik. A csehek és szlovákok rivalizálásából pedig Csehszlovákia került ki vesztesen. Az önértékelés aránytalanságai, az illúzió kultúrája nagyon is sokba került az itt élő népeknek.²⁰

Mindebből az is következik, hogy térségünkben a bevallott kompromisszumnak, a kiegyezésnek kevés becsülete van. Az emberek szeretik önmagukat hajthatatlannak, elvűnek láttatni – miközben egyébként egyfolytában kompromisszumok között élnek, de ritkán vállalják azokat fel. Sőt az itt élő nemzetek általában azokat tekintik nemzeti hősöknek, akik tevékenységükbe behaltak. Az elvűséggel felruházott kudarc többet ér, mint a kompromisszummal elért siker. Ha szinte mindenki így vagy úgy megalkuszik, de senki sem hajlandó ezt elismerni, s inkább a kompromisszumképtelenségéből teremt tartásos viselkedési normát, akkor ennek az lesz a következménye, hogy az emberek előbb-utóbb egy sajátos skizofréniát alakítanak ki: másként cselekszenek és másként beszélnek. A közbeszéd ezért hajlamos életidegenségbe, adott esetben idiotizmusba fordulni, ami persze aztán hat a cselekedetekre is. A térség ontológiai illuzionizmusa körbeér.

Persze mindez összefügg a térség nacionalizmusainak természetével is, része annak. A nacionalizmusok közül különösen kettő olyan, amelyik illúzióteli volta miatt jószerivel mindent elvesztett, amit önmaga számára fontosnak gondolt.

A szerb és a magyar nacionalizmusról beszélek. A 21. század elejére a szerbek kénytelenek szembenézni azzal, hogy már az általuk oly fontosnak tartott Koszovó sem része Szerbiának. Nem akarják tudomásul venni, de ez akkor is így van.

A magyar nacionalizmus esetében másként, de hasonló a helyzet. Az 1867-es kiegyezés nyomán helyreállt a történelmi Magyarország területi egysége. Ez oksági módon összefüggött azzal, amit a Habsburgokkal történő megegyezés jelentett: nevezetesen Magyarország belső, de nem külső önrendelkezéssel betagozódott a birodalomba. Innentől a magyar nacionalizmus számára axiómaként rögzült Nagy-Magyarország területi integritása, de úgy, hogy Magyarország lehetőleg önálló, teljes szuverenitással bíró ország legyen – miközben létét egy, a teljes függetlenségről szóló lemondást tartalmazó kompromisszumnak köszönhetette. A másik axióma abban állt, hogy a soknemzetiségű történelmi Magyarország a magyarok országa, s noha más népekhez tartozók is élnek itt (1900-ig többségben), csak egy politikai nemzet, a magyar létezik. A harmadik axióma pedig az volt, hogy a magyarokat Magyarországon társadalmi, politikai és kulturális szupremácia illeti meg.

Amikor megszűnt a Habsburg-birodalom, megszűnt a történelmi Magyarország is. Az axiómák azonban tovább éltek, és a két háború között állami politikává váltak.

Napjainkban is virulensek, hiszen még mindig sokan gondolják úgy, hogy Nagy-Magyarországhoz²¹ a magyaroknak joga van, hogy ők jobbak, mint a többiek, hogy joguk van uralkodni másokon, hogy ők kulturálisan többet érnek a szerbnél, románál, szlováknál.

²⁰ A térség két háború közti átfogó története: Joseph ROTSHILD: *East Central Europe between the Two World Wars*, University of Washington Press, Seattle–London, 1977.

²¹ Jelzi ennek a problémának a kétarcúságát az 1920. június 4-én elfogadott trianoni béke politikai emlékezetének mai állása. A magyar kormány június 4-ét nem a revízió szellemében nyilvánította a Nemzeti Összetartozás Nap-

Az illúziótelivé vált lúzer nacionalizmus pedig – különösen a történelmi tapasztalatok fényében – inkább szálnalmas, mint felemelő.

Kétségtelenül igaz, hogy a magyar nacionalizmusnak ez a Monarchia világában kialakult változata ma már nem oly életerős, mint a két háború között. De azért itt van velünk, létezik.

A látszatvalóság kialakulását és továbbélését segítette a nacionalizmus, és fordítva, a látszatvalóság kulturális normái segítették a nemzeti önkép formálását.

A magát anti-nacionalizmusként megfogalmazó szocializmus sem ment szembe a látszatvalóság normáival, hiszen céltételezésében és napi gyakorlatában úgy termelte ki magából a szürrealizmust, hogy az mintegy a természetéhez tartozott.

A szocialista korszak látszólag – megint csak a látszat! – eltüntette Közép-Európát, hiszen a térség nagy része a szovjet, azaz egy szekuláris bizánci típusú birodalom részévé vált. A szovjet birodalomból importált kommunista kultusz jelentős része azonban csak rátelepült Közép-Európára s nem vált annak szerves részévé – miközben azt hazudta magáról, hogy ő itt őshonos, mert a nép évszázados vágyát fejezi ki. Közép-Európa politikai-kulturális tagoltságát jól jelezte a kommunizmus szétesésének, a szovjet impérium felbomlásának politikai menete, pontosabban szólva a rendszerváltozások kulturális vetülete. Míg a Szovjetunió egyes vidékein, illetve Romániában vér folyt, addig Varsó, Prága és Budapest békés, bársonyos stílusban vetett véget a kommunisták egyeduralmának. Közép-Európának a politika és a mindennapi lét kompromisszumait megjelenítő egyik arca újból felbukkant.

De szinte azonnal megjelent Közép-Európa másik képe is. Az, amelyik az elhatárolódásban, a konfrontációban s nem az együttélés kooperációban fejeződik ki. Nemcsak a kommunizmus szűnt meg, hanem újraéledt a nacionalizmus – a maga teljes politikai és kulturális vertikumában. Mindehhez rég elfeledettnek hitt kultuszok, rituálék társultak, társulnak. Az újsütetű nacionalizmus tradíciókat keres, s ezeket nem egyszer azok képében leli fel, akik a szomszéd nemzettel szemben szereztek érdemeket, vagy akik a saját nemzetükkel együttélőkkel szembeni intoleranciában jeleskedtek.

Közép-Európa a kommunizmus évtizedei után felébredt a maga Csipkerózsika-álmából. Újból keresi a saját tradícióit, saját arcát. Része az új Európának, de mégsem teljesen olyan, mint az úgynevezett Nyugat, s természetesen eltér mindattól, amit Keletnek nevezünk. Nem is olyan, mint a balkáni térség, s igencsak más, mint Észak-Európa, azaz a skandináv világ.

Önálló szín Európa térképén.

A szép és a rút

Tudom, nehéz elmondani, leírni Közép-Európa, a Monarchia-örökség velünk élő kulturális karakterisztikáját, azt, amiben különbözik és amiben hasonlít más régiókhoz. Mégis, ha valaki megkérdezné, miben tudnám kifejezni Közép-Európa, a Monarchia-örökség lényegét, akkor

jává, de a tényleges megemlékezések jelentős része a revíziós igények hagyományosnak tekinthető forráskönyve alapján zajlik. Lásd erről GERŐ András: *A Nemzeti Összetartozás Napja = Uó.: Nemzeti történelemkönyv*, Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 2013, 111–146.

három nevet mondanék, hangsúlyozva, hogy a három csupán együtt igaz, külön-külön nem ugyanazt jelentik.

Megemlítenék egy valaha élt személyt, aki 1889-ben Ausztriában, Braunauban született, s 24 éves korában hagyta el a Monarchiát. A német hadseregben szolgált, káplári rangig vitte. Ausztriában festegetett, érdeklődött az építészet és a zene iránt, s olyanfajta szerzőktől olvasott, akik misztikus jelképekben – például a horogkeresztben –, az árja faj felsőbbrendűségében és a Németországgal egységes Ausztriában hittek. A közép-európai ellenségképző logika faji nacionalista változatát testesítette meg. A Monarchiából jött és igazából Németországban vitte sokra.²² Hindenburg – valamilyen láthatatlan ok miatt – valójában csak cseh káplárnak hívta, de azért kinevezte kancellárnak. Vesztes háborújának végére, 1945-ben öngyilkos lett. Őt Adolf Hitlernek hívták.

Mondanék aztán egy másik embert is. Ő Magyarországon, Nagyszentmiklóson (ma Románia, Sănnicolau Mare), az egykori Torontál vármegyében született nyolc évvel a fent említett osztrák előtt, 1881-ben. Fiatal korától a zene érdekelt, eleinte Richard Strauss volt rá nagy hatással. 25 évesen kezdett el népzene gyűjteni, s onnantól zeneszerzőként is a „népek testvérré válásának” eszméje felé fordult. Előadóművészként is nagy sikereket aratott, és színpadi műveiben is a humanista eszmények mellett tett hitet. Leghíresebb műveit – *Cantata Profana*, *Concerto*, II. hegedűverseny – az egész világon játsszák. 1940-ben a fent említett osztrák miatt elhagyta Magyarországot. Élete vége felé Lisztben fedezte fel saját művészi előképét. Úgy vélte, hogy a közép-európai népek kultúrája csak együtt, egymásrahatásában él és csak így értelmezhető. 1945-ben New Yorkban halt meg, öt hónappal élte túl az öngyilkos osztrákot. Bartók Béláról van szó.²³

Aztán lenne itt még valaki. Ő Csehországban született, valószínűleg és látszólag nagyjából egy időben az említett két személlyel. Valójában kortalan és valójában nem is élt.²⁴ Az I. világháborúban közkatonaságig vitte, még káplár sem lett belőle. A Monarchia hadseregében szolgált és számtalan kaland esett meg vele. Mivelhogy kortalan, lehet, hogy a derék katona most is él. Vagy hülye volt, vagy olyan okos, hogy mindenkivel elhitette saját hülyeségét. Ő a közép-európai kisember, aki tudja, hogy mindent túl lehet élni, mindent túl kell élni, túl szabad élni. Tőle lehetnek hatalmon szörnyetegek vagy éppen nemesebb eszmék képviselői. Ő tudja, amit tud: a bornírtság megvéd, a hülyeség reflexivitásmentessége mindenre immunissá tesz. Ő Švejk.

Nos, ők hárman és csak együtt – ha csonkán is, ha tökéletlenül is – szerintem kifejezik Közép-Európát, a Monarchia-örökséget; a térséget, a kultúráját, amit méltán lehet gyűlölni és méltán lehet szeretni, ami kitermelte magából a szemetet, a szennyet és a legtisztább értéket. És persze azt a kisembert, aki képes elviselni és túlélni a kettő együttes jelenlétét.

* * *

²² Brigitte HAMANN: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulmányai*, Európa, Budapest, 2006. Az ausztriai ifjúkor Norman Mailert is megihlette: *Várkastély a vadonban*, Ulpius-Ház, Budapest, 2007.

²³ SZABOLCSI Bence: *Bartók Béla élete*, Csillag, Budapest, 1955.

²⁴ Andrew ROBERTS: *From Good King Wenceslas to the Good Soldier Švejk. A Dictionary of Czech Popular Culture*, CEU Press, Budapest – New York, 2005, 164–167.

A birodalom meghalt, sokrétű öröksége új és megújult kontextusokban azóta is itt van velünk. Fizikai örökségét használjuk, civilizációs vívmányaival élünk és tovább fejlesztjük azokat, kulturális produktumait fogyasztjuk. S talán az elmondottakból az is kiderült, hogy gondolkodásunk, attitűdjeink alapkoordinátáit is megszabja mindaz, amit a kiegyezés, a ténylegesen bekövetkezett polgárosodás kora teremtett.

Örökségünk oszthatatlan, de abban minden generáció minden tagja dönthet, hogy a hozomány mely részét kívánja gyarapítani. Ettől függ ugyanis, hogy a jövő mosolygós, félmosolylyal bíró avagy szomorú lesz.

